

Natalia Konopińska

Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu

e-mail: natalia.konopinska@ue.wroc.pl

**NEGATYWNE PROCESY DEMOGRAFICZNE
CHARAKTERYZUJĄCE SUDECKI PRZYGRANICZNY
OBSZAR GÓRSKI**

**NEGATIVE DEMOGRAPHIC PROCESSES
DISTINGUISHING THE SUDETEN BORDER
MOUNTAIN AREA**

DOI: 10.15611/e.21.2016.1.09

JEL Classification: J10, J11

Streszczenie: W niniejszym opracowaniu podjęto próbę odpowiedzi na pytania: czy procesy demograficzne zachodzące na obszarze badawczym można uznać za typowe dla obszarów górskich? Jakie działania muszą być podjęte na sudeckim przygranicznym obszarze górskim w celu odwrócenia niekorzystnych tendencji demograficznych? Odpowiedź na pierwsze pytanie wymagała obliczenia gęstości zaludnienia, współczynnika przyrostu naturalnego, udziału ludności według ekonomicznych grup wieku w ludności ogółem. W celu oceny powszechności występujących na sudeckim przygranicznym obszarze górskim zjawisk demograficznych wyniki porównano z analogicznymi, otrzymanymi dla Landkreis Bad Tölz-Wolfratshausen. Na podstawie praktycznych doświadczeń regionów górskich zaproponowano wiele zaleceń dla władz lokalnych. Rozważania te zostały poprzedzone krótką charakterystyką sudeckiego przygranicznego obszaru górskiego.

Słowa kluczowe: sudecki przygraniczny obszar górski, demografia, strategie regionalne.

Summary: In this paper the autor attempts to answer the questions: whether the demographic processes taking place in the test area are typical for mountain areas? What actions must be taken in order to reverse the negative demographic trends? An answer to the questions required a calculation of population density, population growth rate and the share of the population by age groups in the total population. To assess the commonness of demographic processes occurring in the Sudeten border mountain area results were compared with similar, obtained for Landkreis Bad Toelz-Wolfratshausen. After defining main demographic problems, a number of actions, based on the experience of other mountain regions were proposed to local and regional authorities. These considerations have been preceded by a brief characterization of the Sudeten border mountainous area.

Keywords: Sudeten border mountainous area, demography, regional strategies.

Iuveni parandum, seni utendum.

(Młody powinien przygotowywać, stary używać.)

1. Wstęp

W Traktacie o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (art. 174) stwierdza się, iż obszary górskie cierpią na skutek poważnych i trwałych niekorzystnych warunków demograficznych [*Wersja skonsolidowana Traktatu...*], do których w szczególności należą: zmniejszająca się aktywnie zawodowo populacja, zwiększająca się proporcja osób na emeryturze oraz wyludnienie [Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady z 17 grudnia 2013].

W kontekście cech społeczno-gospodarczych regiony odnotowujące spadek demograficzny często charakteryzują się stosunkowo niskim poziomem dochodów, wysokim bezrobociem i wysokim udziałem siły roboczej zatrudnionej w podupadających sektorach gospodarki. Ponadto w regionach tych zwykle występuje stosunkowo niska liczba osób młodych, z powodu ich migracji do innych obszarów, a także niski współczynnik dzietności i niska gęstość zaludnienia. W konsekwencji regiony charakteryzujące się spadkiem demograficznym często mają niski potencjał wzrostu gospodarczego na skutek malejących zasobów pracy [Parlament Europejski 2011].

Jest to szczególnie niepokojące zjawisko w przypadku obszarów górskich, ponieważ może ono pogłębiać istniejące dysproporcje rozwojowe spowodowane niekorzystnymi warunkami fizyczno-geograficznymi, klimatycznymi i glebowymi, powodującymi utrudnienia dla rolnictwa oraz rozwoju transportu z powodu wyższych niż na obszarach nizinnych kosztów budowy infrastruktury [*Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania...*].

Ze względu na znaczną powierzchnię i liczbę mieszkańców zapóźnienia rozwojowe obszarów górskich nie są problemem marginalnym (tab. 1).

Tabela 1. Obszary górskie i ich mieszkańcy w Unii Europejskiej (%)

Państwa UE	Udział powierzchni obszarów górskich w ogólnej powierzchni kraju	Udział mieszkańców obszarów górskich w ogólnej liczbie ludności
Republika Czeska	33	20,9
Republika Federalna Niemiec	16	9,0
Rzeczpospolita Polska	5	5,2
UE-27	29	13,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie [European Environment Agency 2010].

Jak wynika z tab. 1, obszary górskie zajmują prawie jedną trzecią terytorium Unii Europejskiej i zamieszkuje je 13% ludności. Jednak wielkość obszarów górskich i liczba mieszkańców znacznie się różni w poszczególnych krajach: np. w Republice

Czeskiej udział obszarów górskich wynosi 33% i zamieszkuje tam jedna piąta ludności, natomiast w Polsce obszary górskie stanowią tylko 5% terytorium i mieszka tam nieco ponad 5% populacji.

Ważkość problemów demograficznych na obszarach górskich Unii Europejskiej podkreśla fakt, że w ostatnich latach w regionach alpejskich było realizowanych kilka projektów współfinansowanych ze środków EFRR, zmierzających do opracowywania strategii adaptacyjnych do zmian demograficznych i wdrożenia ich do planowania przestrzennego [Alpine Space Programme 2012], oszacowania wpływu depopulacji na rynek pracy [Alpine Convention 2015], zwalczania zjawiska wyludniania obszarów górskich i przyciągnięcia nowych mieszkańców [Pasca, Rouby 2012].

Wyludnianie jest zjawiskiem powszechnie występującym w Sudetach. Na niekorzystne warunki środowiskowe, które na ogół są główną przyczyną wycofywania się gospodarki człowieka z obszarów górskich, nałożyły się przemiany polityczno-ustrojowe, w tym zmiany granicy państwa i akcje przesiedleńcze po II wojnie światowej [Latocha 2013].

Na sudeckim przygranicznym obszarze górskim (SPOG) proces wyludniania stał się zauważalny już pod koniec XIX wieku, gdy rozpoczął się odpływ ludności z wyżej położonych obszarów górskich zarówno do miast (Landflucht), jak i poza granice Śląska do innych regionów Niemiec bądź za granicę (Ostflucht). Ruch migracyjny był spowodowany przede wszystkim względami ekonomicznymi – w rozwijającym się wówczas dynamicznie przemyśle upatrywano łatwiejszego źródła utrzymania i nadziei na lepszą egzystencję [Wrzesiński 2006].

Druga fala wyludnienia obszaru sudeckiego związana była z prawie całkowitą wymianą ludności tuż po II wojnie światowej. Chociaż na skutek akcji przesiedlenia miejsce osadników niemieckich zajęli repatrianci polskiego pochodzenia ze Związku Radzieckiego, Polacy mieszkający w 1939 r. na ziemiach zachodnich i przybysze z centralnej Polski, w strefie sudeckiej wystąpiły znaczne ubytki ludności, dochodzące do kilkudziesięciu tysięcy; np. w powiecie wałbrzyskim wyniosły 64 967 osób, w bystrzyckim 45 768 (ubytek o 54%) [Walczak 1968].

W latach siedemdziesiątych na SPOG nastąpiło dalsze wyludnianie wsi i jednocześnie połowa miast obniżyła liczbę swojej ludności. Na wielu terenach wiejskich zaludnienie w 1978 r. było trzy lub czterokrotnie niższe niż w 1946 r., w tym wiele wsi zostało całkowicie opuszczonych [Eberhardt 1989].

W drugiej połowie 1989 r. rozpoczął się proces przebudowy systemu społeczno-ekonomicznego i politycznego. Jednym z negatywnych skutków procesu transformacji systemowej stało się szybko narastające bezrobocie strukturalne, które dotknęło zwłaszcza obszaru SPOG. Wysokie straty migracyjne i ujemny przyrost naturalny były podstawą do uznania regionu sudeckiego za jeden z kilku obszarów problemowych, zagrożonych nadmiernym odpływem ludności [Ciok i in. 2006].

Przesłanki historyczne, jak również istotny wpływ problemów demograficznych na rozwój społeczno-gospodarczy zadecydowały o wyborze obszaru badawczego niniejszego opracowania.

2. Sudecki przygraniczny obszar górski jako przedmiot badania

Sudecki przygraniczny obszar górski¹ znajduje się na terytorium Republiki Czeskiej, Rzeczypospolitej Polskiej i Republiki Federalnej Niemiec. Składa się on z następujących jednostek NUTS 3: Liberecký kraj i Královéhradecký kraj (Republika Czeska), podregionu jeleniogórskiego i podregionu wałbrzyskiego (Rzeczpospolita Polska), Landkreis Görlitz (Republika Federalna Niemiec).

Zgodnie z podziałem fizycznogeograficznym zaproponowanym przez J. Potockiego [2009] i K. Mazurskiego [2012] badany obszar obejmuje pasmo górskie Sudetów (z wyjątkiem Wysokiego i Niskiego Jesionika, Gór Opawskich i Gór Odrzańskich).

SPOG to jeden z najchłodniejszych i najwilgotniejszych rejonów Polski. Średnia roczna temperatura powietrza na obszarze badawczym wynosi 7,5°C, suma rocznych opadów atmosferycznych 600-700 mm, a okres wegetacyjny trwa od 190-210 dni w okolicach Jeleniej Góry do ponad 210 dni w rejonach Kłodzka. W najwyższych partiach Karkonoszy i Masywu Śnieżnika średnia roczna temperatura powietrza wynosi 0,5°C, suma opadów ponad 1000 mm, a okres wegetacyjny trwa krócej niż 190 dni [Zielony, Kliczkowska 2010].

Chociaż skały stanowiące podłoże gleb na SPOG odznaczają się ogromnym zróżnicowaniem petrograficznym, niezwykle rzadko pojawiają się tu skały węglanowe. W olbrzymiej więc większości pozbawione węglanu wapnia gleby Sudetów są kwaśne lub bardzo kwaśne, przeważnie gliniaste. Wśród typów gleb sudeckich pierwsze miejsce pod względem rozprzestrzeniania zajmują gleby brunatne i bielcowe [Walczak 1968].

Pod względem przydatności warunków przyrodniczych dla rolnictwa obszar badawczy stanowi odrębny Sudecki Region Rolniczy. Wykształciło się tu rolnictwo mało intensywne, półtowarowe o przewadze produkcji zwierzęcej lub rynkowe, produktywne, mieszane. Polską część obszaru (podregiony jeleniogórski i wałbrzyski) charakteryzuje znaczny udział gruntów będących własnością skarbu państwa wydzierżawionych rolnikom lub leżących odłogiem [Fierli 2001].

Budowa geologiczna sprawia, iż na SPOG, jak nigdzie indziej w Polsce, występuje wielka różnorodność skał i minerałów, w tym cennych kopalin: węgla kamiennego (a u podnóża Sudetów także węgla brunatnego), rud miedzi, niklu, chromu i żelaza, cyny, kobaltu, arsenu, złota, srebra, barytu, fluorytu, uranu i in. oraz surowców skalnych, m.in. granitów, bazaltów, trachitów, piaskowców, marmurów, ponadto kamieni ozdobnych i jubilerskich [Czerwiński 1996].

Zróżnicowane i bogate zasoby naturalne spowodowały, że na terenach tych już we wczesnych epokach dziejowych rozwijało się intensywnie wydobywanie i przetwórstwo minerałów. Wedle starych zapisów już w XII wieku miano zająć się wy-

¹ Zgodnie z raportem ESPON (European Observation Network for Territorial Development and Cohesion) *European Perspective on Specific Types of Territories* wybrane jednostki terytorialne stanowią obszary górskie [European Commission 2012].

dobywaniem miedzi w Rudawach Janowickich, a w XIV wieku w wielu miejscowościach miała miejsce eksploatacja złota, srebra i ołowiu. Okruszczowanie Sudetów oraz zasoby energetyczne sprawiły, że szczególnego znaczenia nabrały tu działy związane z przemysłem ciężkim: górnictwo, hutnictwo, energetyka, przemysł maszynowy [Mazurski 1994].

Powierzchnia SPOG wynosi 19,8 tys. km², z czego polska część stanowi 49,3%, czeska – 40,1%, niemiecka zaś – 10,6%. Badany obszar jest zamieszkiwany przez 2 534 400 osób, w tym 50% mieszka w części polskiej, 39,1% w części czeskiej, a 10,9% w części niemieckiej².

Głównymi miastami obszaru badawczego są Wałbrzych (120 tys. os.), Liberec (102 tys. os.), Hradec Králové (93,5 tys. os.), Jelenia Góra (83,5 tys. os.) i Görlitz (55,6 tys. os.) [European Commission, Eurostat...].

Jak wynika z tab. 2, największą gęstością zaludnienia na SPOG charakteryzował się podregion wałbrzyski, najmniejszą – podregion jeleniogórski. Gęstość zaludnienia w Landkreis Bad Tölz-Wolfratshausen niewiele przekraczała gęstość zaludnienia w podregionie jeleniogórskim.

Tabela 2. Gęstość zaludnienia (os./km²) na SPOG i w Alpach Bawarskich w latach 2009-2013

	2009	2010	2011	2012	2013
Liberecký kraj	140,1	140,4	140,7	140,8	140,8
Královéhradecký kraj	118,3	118,3	118,3	118,1	117,9
Landkreis Görlitz	-	-	130,7	129,1	127,7
Podregion jeleniogórski	103,6	103,3	102,9	102,5	102,0
Podregion wałbrzyski	161,8	162,2	161,4	160,6	159,5
Landkreis Bad Tölz-Wolfratshausen	109,0	109,4	109,9	110,6	111,6

Źródło: opracowanie własne na podstawie [European Commission, Eurostat...].

Jedynie w Libereckim kraju w 2013 r. w stosunku do 2009 r. zanotowano nieznaczny wzrost gęstości zaludnienia – o 0,5%. W podregionach jeleniogórskim i wałbrzyskim liczba ludności na km² zmniejszyła się o ok. 1,5%. Największy ubytek ludności (2,3%) zaobserwowano w Landkreis Görlitz. Natomiast w Alpach Bawarskich w analogicznym okresie nastąpiło zwiększenie gęstości zaludnienia o 2,4% (tab. 2).

Z tabeli 3 wynika, że we wszystkich jednostkach terytorialnych wchodzących w skład SPOG w latach 2008-2012 odnotowano spadek liczby urodzin. Tylko w Libereckim kraju w 2012 r. współczynnik przyrostu naturalnego był dodatni, ale i tak zmniejszył się on w stosunku do roku 2008 o 76,2%.

Największą różnicą pomiędzy liczbą urodzin a liczbą zgonów charakteryzował się Landkreis Görlitz. W Landkreis Bad Tölz-Wolfratshausen współczynnik przyrostu naturalnego w latach 2008-2012 był również ujemny.

² Według danych Eurostatu za 2011 rok [European Commission, Eurostat...].

Tabela 3. Współczynnik przyrostu naturalnego na SPOG i w Alpach Bawarskich w latach 2008-2012 (na 1000 mieszkańców)

	2008	2009	2010	2011	2012
Liberecký kraj	2,1	2,0	2,0	1,0	0,5
Královéhradecký kraj	1,3	0,6	0,8	-0,6	-0,6
Landkreis Görlitz	–	–	–	-6,8	-7,5
Podregion jeleniogórski	-0,9	-1,6	-0,9	-1,7	-2,2
Podregion wałbrzyski	-2,5	-2,1	-2,6	-2,8	-3,6
Landkreis Bad Tölz-Wolfratshausen	-0,5	-0,7	-0,4	-1,8	-1,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie [European Commission, Eurostat...].

W tabeli 4 przedstawiono udział ludności według ekonomicznych grup wieku w ludności ogółem na SPOG i w Landkreis Bad Tölz-Wolfratshausen.

Tabela 4. Udział ludności według ekonomicznych grup wieku (w %) w ludności ogółem na SPOG i w Alpach Bawarskich w 2006 r. i 2014 r.

	Przedprodukcyjny			Produkcyjny			Poprodukcyjny		
	2006	2014	2006-2014	2006	2014	2006-2014	2006	2014	2006-2014
Liberecký kraj	15,3	15,5	1,7	71,5	67,5	-5,7	13,2	17,0	28,8
Královéhradecký kraj	14,8	14,9	0,4	70,3	66,7	-5,1	14,9	18,4	23,8
Landkreis Görlitz	11,2	11,6	3,9	62,0	61,0	-1,6	26,8	27,4	2,2
Podregion jeleniogórski	15,5	13,8	-11,4	71,2	71,5	0,5	13,3	14,7	10,9
Podregion wałbrzyski	14,5	13,1	-9,7	70,9	70,9	0	14,6	16,0	9,5
Landkreis Bad Tölz-Wolfratshausen	15,8	14,1	-10,6	65,5	65,0	-0,8	18,7	20,9	11,6

Źródło: opracowanie własne na podstawie [European Commission, Eurostat...].

Największym udziałem ludności w wieku przedprodukcyjnym w ogólnej liczbie ludności w 2014 r. charakteryzował się Liberecký kraj – 15,5%, najmniejszym Landkreis Görlitz – 11,6%. Niemniej jednak w niemieckiej części sudeckiego przygranicznego obszaru górskiego w 2014 r. zanotowano największy przyrost liczby osób młodych – 3,9%. Dodatkowym przyrostem ludności w wieku do 15 lat cechowała się również czeska część badanego obszaru (Liberecký kraj – 1,7%, Královéhradecký kraj – 0,4%). W polskiej części, mimo stosunkowo wysokiego udziału ludności w wieku przedprodukcyjnym (podregion jeleniogórski – 13,8%, podregion wałbrzyski – 13,1%), w 2014 r. w stosunku do 2006 r. liczba osób młodych zmalała o 11,4% i 9,7%. W Alpach Bawarskich udział ludności w wieku przedprodukcyjnym również zmalał o 10,6%.

Udział ludności w wieku produkcyjnym w 2014 r. był największy w polskiej części SPOG (około 70%), a w podregionie jeleniogórskim w 2014 r. w stosunku do 2006 r. liczba osób w wieku od 15 do 64 lat wzrosła o 0,5%. Pozostałe jednostki

terytorialne charakteryzowały się zmniejszeniem udziału osób w wieku produkcyjnym. Liczba osób w wieku produkcyjnym w Libereckim kraju zmalała z 71,5% w 2006 r. do 67,5% w 2014 r., a w Královéhradeckim kraju – z 70,3% do 66,7%. W Alpach Bawarskich udział ludności w wieku produkcyjnym w ludności ogółem wynosił w 2014 r. 65% i spadł w stosunku do roku 2006 o 0,8%.

Wspólną cechą całego obszaru badań był przyrost udziału ludności w wieku poprodukcyjnym. Największy przyrost udziału ludności w wieku poprodukcyjnym w 2014 r. w stosunku do 2006 r. odnotowała czeska część SPOG: Liberecký kraj – 29%, Královéhradecký kraj – 24%. Najmniej osób w wieku starszym przybyło w Landkreis Görlitz – 2,2%. Warto jednak zaznaczyć, że w 2014 r. prawie jedną trzecią ludności mieszkającej w Landkreis Görlitz stanowiły osoby, których wiek przekroczył 64 lata. W polskiej części badanego obszaru przyrost udziału ludności w wieku poprodukcyjnym niewiele się różnił: w podregionie jeleniogórskim stanowił 10,9%, a w podregionie wałbrzyskim – 9,5%. W Alpach Bawarskich udział ludności w wieku poprodukcyjnym wzrósł z 18,7% w 2006 r. do 20,9% w 2014 r.

3. Zakończenie

Porównanie procesów demograficznych zachodzących na SPOG i w Alpach Bawarskich pozwala stwierdzić, że należą one do typowych zjawisk występujących na obszarach górskich. Podobnie jak podregion jeleniogórski i wałbrzyski Liberecký kraj, Královéhradecký kraj i Landkreis Görlitz, Landkreis Bad Tölz-Wolfratshausen charakteryzują się ujemnym współczynnikiem przyrostu naturalnego, zmniejszeniem liczby ludności w wieku produkcyjnym i starzeniem się społeczeństwa.

Ponieważ dla SPOG do tej pory nie opracowano programu walki z wyludnieniem, podobieństwo zjawisk demograficznych pozwala zaaplikować na obszarze badawczym rozwiązania zastosowane w innych regionach górskich.

W celu zwiększenia atrakcyjności SPOG dla osób młodych władze krajowe, regionalne i lokalne w strategiach rozwoju powinny uwzględnić:

a) zróżnicowanie oferty edukacyjnej i szkoleniowej; relokację wydziałów uczelni wyższych do obszarów górskich; wykorzystanie technologii informacyjnych i komunikacyjnych (ICT) w celu zapewnienia dostępu do kursów zawodowych przez kształcenie na odległość i wsparcie przedsiębiorstw tworzonych przez ludzi młodych; zapewnienie możliwości kształcenia dostosowanego do lokalnego rynku pracy i specyfiki regionów górskich;

b) stworzenie pozytywnego wizerunku regionu: zapoznanie młodzieży z perspektywami edukacyjnymi i zawodowymi; poprawę jakości życia; nagłaśnianie pozytywnych osiągnięć mieszkańców obszaru;

c) dywersyfikację ekonomiki: wsparcie zatrudnienia młodzieży w lokalnych firmach; zachęcanie do przedsiębiorczości i uproszczenie procedur tworzenia biznesu.

W praktyce zalecenia dotyczące np. kształcenia na odległość zastosowano w Dalarna University w Szwecji, gdzie od 2002 r. wszystkie programy i kursy niewymagające praktyki są oferowane za pośrednictwem Internetu [Euromontana 2012a].

Ważnym zadaniem jest przyciągnięcie na SPOG większej liczby ludzi aktywnych zawodowo. Ten cel może być osiągnięty przez:

a) dywersyfikację ekonomiki: promowanie różnorodności na poziomie małych i średnich przedsiębiorstw; uproszczenie procedur zakładania nowych firm; ułatwienie rekrutacji i pośrednictwo w doborze pracowników;

b) zapewnienie usług opieki nad dziećmi i możliwości podnoszenia poziomu edukacji;

c) promowanie jakości życia: propagowanie obszarów górskich jako miejsca przyjaznego dla pracy i życia, utrzymanie kontaktu z emigrantami; pozyskiwanie i integracja obcokrajowców.

Za przykład rozwiązania praktycznego może posłużyć Buskerud County w Norwegii, gdzie sześć gmin stworzyło wspólną platformę ofert pracy. W regionie Dalarna (Szwecja) zorganizowano publiczno-prywatną agencję rekrutacyjną ułatwiającą zatrudnianie współmałżonka osoby już pracującej na obszarach górskich. W prowincji Teruel (Hiszpania) opracowano specjalne szkolenia dla nowo przybyłych imigrantów, które pomagają w opanowaniu języka i nabyciu kompetencji ułatwiających znalezienie pracy [Euromontana 2012b].

Zachęcić emerytów do osiedlania się na SPOG można przez:

a) zapewnienie możliwości uczenia się przez całe życie: dywersyfikacja oferty szkoleń, wykorzystanie technologii informacyjnych i komunikacyjnych (ICT) w celu zapewnienia dostępu do edukacji;

b) rozwój sektora usług opieki zdrowotnej na obszarach górskich;

c) stworzenie pozytywnego wizerunku regionu i szerzenie wolontariatu.

W Teruel (Hiszpania) opracowano program kształcenia dla osób dorosłych. Kursy odbywają się w lokalnych szkołach lub przez Internet. Zajęcia obejmują umiejętność obsługi komputera, ochronę zdrowia, dziedzictwo kulturowe i przyrodnicze, naukę hiszpańskiego dla obcokrajowców [Euromontana 2012c].

Literatura

- Alpine Convention, 2015, *Demographic changes in the Alps. Report on the state of the Alps*, <http://www.alpconv.org/en/publications/alpine/Documents/RSA5en.pdf> (dostęp 06. 06. 2015).
- Alpine Space Programme, 2012, *Demographic change in the Alps: adaptation strategies to spatial planning and regional development*, http://www.alpine-space.org/2007-2013/projects/projects/detail/DEMOCHANGE/show/#project_outputs (dostęp 06. 06. 2015).
- Ciok S., Dołzbłasz S., Raczyk A., 2006, *Dolny Śląsk. Problemy rozwoju regionalnego*, Studia Geograficzne 79, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Czerwiński J., 1996, *Sudety. Przewodnik*, Wyd. Sport i Turystyka MUZA SA, Warszawa.

- Eberhardt P., 1989, *Regiony wyludniające się w Polsce*, Prace Geograficzne NR 148, PAN, IGiPZ, Wrocław.
- Euromontana, 2012a, *A brighter future for young people in mountain areas*, http://www.euromontana.org/wp-content/uploads/2014/08/young_light.pdf (dostęp 06.06.2015).
- Euromontana, 2012b, *Attracting more working people to mountain areas*, http://www.euromontana.org/wp-content/uploads/2014/08/PADIMA_working_people.pdf (dostęp 06.06.2015).
- Euromontana, 2012c, *Increasing the attractiveness of mountain areas for retired people*, http://www.euromontana.org/wp-content/uploads/2014/08/PADIMA_retired_attractiveness.pdf (dostęp 06.06.2015).
- European Commission, Espon, 2012, *European Perspective on Specific Types of Territories*, http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/AppliedResearch/GEOSPECS/FR/GEOSPECS_Final_Report_v8_revised_version.pdf (dostęp 06.06.2015).
- European Environment Agency, 2010, *Europe's ecological backbone: recognising the true value of our mountains*, <http://www.eea.europa.eu/publications/europes-ecological-backbone> (dostęp 06.06.2015).
- European Commission, *Eurostat Database*, <http://ec.europa.eu/eurostat/web/cities/data/database> (dostęp 06.06.2015).
- Fierli I., 2001, *Geografia gospodarcza Polski*, PWE, Warszawa.
- Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030*, s. 195-196, http://www.kujawsko-pomorskie.pl/pliki/wiadomosci/zit/dokumenty/Koncepcja_Przestrzennego_Zagospodarowania_Kraju_2030.pdf (dostęp 06.06.2015).
- Latocha A., 2013, *Wyludnione wsie w Sudetach. I co dalej?*, Przegląd Geograficzny, t. 85, z. 3, PAN, IGiPZ, Warszawa.
- Mazurski K., 1994, *Zagrożenia środowiska Dolnego Śląska*, Oficyna Wydawnicza SUDETY Oddziału Wrocławskiego PTTK, Wrocław.
- Mazurski K., 2012, *Historia turystyki sudeckiej*, Oficyna Wydawnicza „Wierchy”, Kraków.
- Parlament Europejski, 2011, *Spójność społeczna i rozwój demograficzny w zrównoważonej Europie*, http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2011/464464/IPOL-EMPL_NT%282011%29464464_PL.pdf (dostęp 06.06.2015).
- Pasca A., Rouby A., 2012, *Strategies to increase the attractiveness of mountain areas: how to approach depopulation in an integrated manner? Final report*, Euromontana, http://www.euromontana.org/wp-content/uploads/2014/08/PADIMA_policy_guidelines_EN.pdf (dostęp 06.06.2015).
- Potocki J., 2009, *Funkcje turystyki w kształtowaniu transgranicznego regionu górskiego Sudetów*, Wyd. Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, Wrocław.
- Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1303/2013 z dnia 17 grudnia 2013 r. ustanawiające wspólne przepisy dotyczące Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, Europejskiego Funduszu Społecznego, Funduszu Spójności, Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich oraz Europejskiego Funduszu Morskiego i Rybackiego oraz ustanawiające przepisy ogólne dotyczące Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, Europejskiego Funduszu Społecznego, Funduszu Spójności i Europejskiego Funduszu Morskiego i Rybackiego oraz uchylające rozporządzenie Rady (WE) nr 1083/2006, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=CELEX%3A32013R1303> (dostęp 06.06.2015).
- Walczak W., 1968, *Sudety*, PWN, Warszawa.
- Wersja skonsolidowana Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej*, art. 174, http://oide.sejm.gov.pl/oide/index.php?option=com_content&view=article&id=14804&Itemid=946#3.18 (dostęp 06.06.2015).
- Wrzesiński W., 2006, *Dolny Śląsk. Monografia historyczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Zielony R., Kliczkowska A., 2008, *Regionalizacja przyrodniczo-leśna Polski 2010*, Wyd. Centrum Informacyjne Lasów Państwowych, Warszawa.